

Praksa Evropskog suda za ljudska prava tokom 2024. godine

► Pripremili: Catharina Harby, Florence Powell, Nuala Mole, Markella Papadouli, AIRE Centar

Uvod

U ovom dijelu „Hronike“ proučavamo odabrane presude Evropskog suda za ljudska prava koje su značajne za jurisprudenciju sudova u BiH. Ti predmeti se odnose na raznovrsna relevantna pitanja, uključujući obaveze države prema maloljetnom tražiocu azila bez pratnje, zahtjev NVO da pristupi informacijama, dijelu prava na slobodu izražavanja, zahtjev podnositeljke predstavke da pristupi informacijama o njenom usvojenju i, konačno, mogućnost da se pristupi informacijama u mobilnom telefonu advokatice koja otvara pitanja privatnosti i povjerljivog odnosa između advokata i klijenta. U tekstu koji slijedi predstavljeni su sažeci činjenica i odluka Evropskog suda za ljudska prava, kao i stručni komentari o svakom predmetu.

Presuda u predmetu O.R. protiv Grčke

(Predstavka broj 24650/19)
Izrečena 23. januara 2024. godine

Činjenice i odluka

Predstavku je podnio O. R., državljanin Avganistana, rođen 1. septembra 2003. godine. Podnosilac je tvrdio da je stigao u Grčku u novembru 2018. godine, kada mu je bilo 15 godina, te da je 24. novembra 2018. godine obavijestio Regionalnu kancelariju za azil u

Pireju da je maloljetnik bez pratnje u Atini i da želi da podnese zahtjev za međunarodnu zaštitu. Regionalna kancelarija za azil u Pireju je 19. decembra 2018. godine registrovala zahtjev za međunarodnu zaštitu i poslala zahtjev tužiocu za maloljetnike u Atini i Nacionalnoj službi za socijalnu solidarnost (EKKA) da mu se dodijeli smještaj. U maju 2019. godine vlasti su mu rezervisale mjesto u centru za prihvatanje maloljetnika bez pratnje u Atini. U tom objektu podnosilac predstavke je boravio do 25. septembra 2019. godine, kada je napustio Grčku i otišao u Berlin.

Podnosilac predstavke je obavijestio vlasti o opasnim uslovima za život od novembra 2018. do maja 2019. godine prije nego što su mu one dodijelile bezbjedan smještaj. Tvrdio je da je tokom zimskih mjeseci bio beskućnik, da je bio prinuđen da više noći provodi napolju, na jednom trgu u Atini, te da je trpio hladnoću i loše vremenske uslove. Pored toga, boravio je u prenatrpanim kućama i bez dozvole u kampu Malakasa, u oba mjesta u prisustvu punoljetnih muškaraca. Podnosilac predstavke je tvrdio da se osjećao posebno nebezbjedno u kampu Malakasa, gdje su ga u dva navrata punoljetni muškarci seksualno uznemiravali. Takođe je tvrdio da nije imao pristup pijaćoj vodi, hrani, grijanju, toploj vodi, niti toaletima usljed čega nije mogao da održava higijenu i da se brine o svom psihičkom zdravlju. Podnosilac predstavke je tvrdio da mu javni tužilac za maloljetnike nije

imenovao stalnog staratelja uprkos činjenici da je bio maloljetnik.

Pozivajući se na član 3. i član 8. Konvencije, podnosilac predstavke se žalio Evropskom sudu za ljudska prava na uslove za život, koje je smatrao neadekvatnim. Posebno je istakao nepostojanje bezbjednog smještaja, osnovnih materijalnih dobara i propust domaćih vlasti da mu obezbijede stalnog staratelja. Sud je napomenuo da postupanje mora da dosegne minimalni nivo surovosti da bi potpalo pod zabranu iz člana 3. Konvencije. Iako je taj minimalni nivo relativan, prilikom razmatranja tog praga surovosti Sud se oslonio na svoje zaključke u presudama u predmetima *M.S.S. protiv Belgije i Grčke*^[1], *Rahimi protiv Grčke*^[2] i *Al. K. protiv Grčke*^[3], koji su se odnosili na krajnje oskudne uslove za život tražilaca azila u Grčkoj. U presudi u predmetu *M.S.S. protiv Belgije i Grčke* Sud je utvrdio da je prag surovosti iz člana 3. Konvencije dosegnut, jer su tražioci azila bili prepušteni sami sebi i jer su živjeli mjesecima na ulici bez pristupa osnovnim materijalnim dobrima.

Sud je smatrao da su te okolnosti i faktori relevantni u tom predmetu. Podnosilac predstavke je prvi put obavijestio grčke vlasti o svojoj ličnoj situaciji i potrebi za adekvatnim smještajem 24. novembra 2018. godine i ostao u kontaktu sa njima. Međutim, u centar za prihvat maloljetnika bez pratnje u Atini smješten je tek 16. maja 2019. godine, skoro šest mjeseci nakon što se prvi put obratio vlastima za pomoć.

Sud je ukazao na složenost zadatka sa kojim su se suočavale domaće vlasti s obzirom na broj maloljetnika bez pratnje koji su ulazili u zemlju, ali je napomenuo da apsolutna priroda člana 3. znači da se, zbog te činjenice, ne može isključiti dužnost države da ispunjava svoje obaveze. Sud je naglasio ozbiljnost situacije u kojoj se našao podnosilac predstavke, koji je bio prepušten

sam sebi, bez pristupa sigurnom smještaju tokom višemjesečnog zimskog perioda. Pored toga, skoro šest mjeseci podnosilac nije imao pristup osnovnim potrepštinama poput hrane, pijaće vode, toaleta ili tople vode. Stoga, Sud je zaključio da je podnosilac predstavke bio u stanju krajnje materijalne oskudice uprkos obavezi grčkih vlasti da mu obezbijede adekvatne materijalne uslove, kako je to izričito predviđeno relevantnim nacionalnim zakonodavstvom kojim je transponovana Direktiva EU o prihvat.

Sud je naveo da su tvrdnje podnosioca predstavke potkrijepljene izvještajem Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i zapažanjima Evropskog komiteta za socijalna prava. Situacija koju je opisao podnosilac predstavke predstavljala je široko rasprostranjenu pojavu u to vrijeme i odražavala je stvarnost mnogih tražilaca azila koji su bili u sličnom položaju. Dalje, kada je riječ o boravku podnosioca predstavke u kampu Malakasa, podnosilac predstavke je 11. februara 2019. godine obavijestio vlasti da se tamo ne osjeća bezbjedno nakon što je bio izložen višestrukim pokušajima seksualnog uznemiravanja. U psiho-socijalnom izvještaju poslatom EKKA 30. aprila 2019. godine potvrđeno je da je podnosilac predstavke zaista u dva navrata bio žrtva seksualnog uznemiravanja od punoljetnih muškaraca u kampu. S obzirom na to da država nije osporila te činjenice, Sud je zaključio da one podrivaju argument da je podnosilac predstavke imao pristup bezbjednim i zdravim uslovima za život. Naprotiv, Sud je smatrao da to otkriva nesigurnost, nestabilnost i fizičke i psihološke deprivacije, koje su vjerovatno negativno utjecale na ugroženo psihičko stanje podnosioca predstavke i koje su podrivale suštinu ljudskog dostojanstva. Sud je, takođe, ukazao na to da vlasti nisu imenovale staratelja podnosiocu predstavke, čime nisu preduzele korake da ispune obaveze koje proistječu iz člana 19. predsjedničkog Ukaza broj 220/2007.

[1] *M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, presuda Velikog vijeća izrečena 21. januara 2011, predstavka broj 30696/09.

[2] *Rahimi protiv Grčke*, presuda izrečena 5. aprila 2011, predstavka broj 8687/08.

[3] *Al. K. protiv Grčke*, presuda izrečena 11. decembra 2014, predstavka broj 63542/11.

Zbog tih razloga, Sud nije bio uvjeren da su nadležni organi, koji nisu uspjeli da obezbijede adekvatne uslove za život podnosiocu predstavke, prilagođene njegovim potrebama, tokom posebno dugog perioda od skoro šest mjeseci, učinili sve što se razumno moglo očekivati od njih kako bi ispunili obavezu da pruže brigu i zaštitu podnosiocu predstavke. Zaključke Suda je potkrepljivala činjenica da je podnosilac predstavke bio maloljetnik bez pratnje, koji je tvrdio da je žrtva traumatične porodične istorije, te da se ubraja u kategoriju najugroženijih članova društva. Od novembra 2018. do maja 2019. godine podnosilac predstavke bio je prepušten sam sebi u okruženju koje nije bilo prilagođeno maloljetnicima u pogledu bezbjednosti, smještaja, higijene ili pristupa hrani i medicinskoj njezi uz neprihvatljiv nivo nesigurnosti. Zbog postupanja nadležnih organa, podnosilac predstavke se našao u nečovječnoj i ponižavajućoj situaciji, protivno članu 3. Konvencije.

Sud je, takođe, dosudio podnosiocu predstavke iznos od 8.000 evra na ime nematerijalne štete. Sud je odbio njegov zahtjev za naknadu sudskih troškova i izdataka budući da nije dostavio nikakve dokaze kojima bi potkrijepio svoje tvrdnje o tim troškovima.

Komentar

U predmetu *O.R. protiv Grčke* Sud je razmotrio pitanja o prihvatu i postupanju prema maloljetnom tražiocu azila bez pratnje. Grčke vlasti nisu pružile maloljetniku adekvatnu podršku, posebno zato što mu nisu obezbijedile staratelja, niti smještaj, usljed čega je podnosilac predstavke postao beskućnik a kasnije je

neregistrovan živio u nesigurnim i nehygieničkim uslovima u kampu među punoljetnim licima.^[4] Shodno tome, Sud je okvalifikovao uslove prihvata (života) maloljetnika kao ponižavajuće postupanje protivno članu 3. Presuda je posebno značajna jer potvrđuje da državni organi imaju pozitivnu obavezu da obezbijede odgovarajuće postupanje prema maloljetnicima bez pratnje. Ta obaveza proistječe iz činjenice da Sud smatra da su maloljetnici posebno ugrožena grupa, a to načelo je ukorijenjeno u Konvenciji, naročito u članu 5. stav (d), i da sprečava nezakonito proizvoljno lišavanje slobode maloljetnika, kao i u članu 8. kojim se jemči poštivanje privatnog i porodičnog života.

U toj presudi Sud se oslanja na obrazloženje iz predmeta *M.S.S. protiv Belgije i Grčke*^[5] u kojem je utvrdio da neobezbjeđivanje adekvatnih uslova za prihvata i pristup tražiocima azila predstavlja povredu člana 3. Isto tako, u predmetu *O.R.* su otvorena pitanja sistemskog i procesnog nemara grčkih vlasti, jer nisu blagovremeno identifikovale maloljetnika bez pratnje. Grčke vlasti^[6] su tvrdile da je zaštita podnosioca predstavke bila otežana zbog toga što on nije bio registrovan i zbog očigledno teške situacije na spoljnim granicama. Sud je pokazao razumijevanje za te tvrdnje, ali ga taj argument nije razuvjerio. Naime, države članice uobičajeno koriste tu argumentaciju nadajući se da će biti oslobođene određenih obaveza koje proistječu iz pravnog okvira EU o azilu.^[7] U tom svjetlu predmet *O.R.* predstavlja dobrodošlu potvrdu da neće biti odstupanja od načela zabrane derogacije iz člana 3.

Veći dio prakse Suda zasniva se na načelu da su maloljetnici u ugroženijem položaju tokom

[4] Poseban akcenat je stavljen na upućivanje maloljetnika u kamp za punoljetna lica, što se smatra najmanje odgovarajućim smještajem za djecu usljed povećanog rizika od zlostavljanja. Vidi, naročito, stav 16. intervencije AIRE Centra u predmetu *Darboe i Camara protiv Italije*, <https://ecre.org/wp-content/uploads/2017/07/Darboe-and-Camara-5072017-INTERVENTION-ANNEXES-as-sent.pdf>.

[5] *M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, presuda izrečena 21. januara 2011, predstavka broj 30696/09.

[6] Član 22. stav 2. Direktive broj 2013/33/EU, koji se navodi u presudi u predmetu *O.R.*

[7] Vidi presudu Prvog vijeća SPEU od 20. juna 2022. godine u predmetu *M.A. protiv Valstybes sienos apsaugoes tarnyva*, C-72/22 PPU 75.

postupka azila, te da se ta ugroženost mora poštovati i da ona preteže nad njihovim statusom „nezakonitog stranca“. Sud se oslanja na praksu iz predmeta *Rabimi protiv Grčke*^[8] i izričito navodi da član 3. u kombinaciji sa članom 1. mora da omogući djelotvornu zaštitu djece i drugih ugroženih osoba. Sve odluke koje se donose u vezi sa djetetom moraju biti u njegovom „najboljem interesu“, u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima djeteta (UNCRC). Sud je istakao da je ugroženost djeteta bila odlučujući faktor pri procjeni da li je dostignut minimalni prag ozbiljnosti kako bi se zaključilo da je Grčka prekršila član 3.

Sud je, zatim, zaključio da nepovoljan status maloljetnika znači da državni organi imaju dodatne pozitivne obaveze. Istorijski gledano, te obaveze imaju širok opseg i one uključuju imenovanje staratelja i obezbjeđivanje smještaja, obrazovanja ili organizovanih aktivnosti,^[9] a nadležni organi nisu ispunili veliki broj tih obaveza. Pritužbu podnosioca predstavke o postupanju države prema njemu potkrepljivali su konkretni dokazi o višestrukim slučajevima opšte neadekvatne brige grčkih vlasti o tražiocima azila.

Posebno je značajno to što je maloljetnik obavijestio nekoliko nadležnih organa o svom prisustvu i svojim psiho-socijalnim traumama, te da je iscrpio različite domaće pravne lijekove. Uprkos tome, ponuđena mu je ograničena pomoć. U presudi u predmetu *O.R.* se, zapravo, prepoznaje potreba da države usvoje odgovarajuće regulatorne mjere za neodložno postupanje prema maloljetnicima bez pratnje, u skladu sa svim obavezama iz domaćeg i evropskog prava.

Presuda u predmetu *Sieć Obywatelska Watchdog Polska protiv Poljske*

(Predstavka broj 10103/20)
Izrečena 21. marta 2024. godine

Činjenice i odluka

Predstavku je podnijela nevladina organizacija *Sieć Obywatelska Watchdog Polska*, čije je sjedište u Varšavi, glavnom gradu Poljske. Njen cilj je bilo unapređenje transparentnosti u javnoj sferi i jačanje svijesti o dobrom upravljanju i odgovornosti vlasti u Poljskoj.

Organizacija koja je podnijela predstavku 6. jula 2017. godine poslala je e-mail Ustavnom sudu u kojem je tražila pristup informacijama o dnevnicima sastanaka predsjednika i potpredsjednika Ustavnog suda, te o evidenciji svih lica koja su ušla i izašla iz zgrade Ustavnog suda od 1. januara 2017. godine. Zahtjev je podnijela zbog navoda objavljenih u nacionalnim medijima o sastancima predsjednika i potpredsjednika Ustavnog suda sa ministrom koordinatorom specijalnih službi (M. Kaminskim). U vrijeme tih navodnih sastanaka Ustavni sud je odlučivao o zahtjevu poljskog glavnog tužioca da određene aspekte domaćeg postupka u vezi s predsjedničkim pomilovanjima proglasi neustavnim. Činjenice koje su u osnovi tog predmeta su poticale iz prethodnih postupaka ministra M. Kaminskog u statusu državnog zvaničnika, te je Ustavni sud u svojoj odluci mogao da odredi status ministra Kaminskog u krivičnom postupku, što je izazvalo javnu raspravu o nepristrasnosti Ustavnog suda.

[8] *Rabimi protiv Grčke*, presuda izrečena 5. aprila 2011, predstavka broj 8687/08.

[9] Vidi <https://ecre.org/wp-content/uploads/2017/07/Darboe-and-Camara-5072017-INTERVENTION-ANNEXES-as-sent.pdf>, para. 21.

Ustavni sud nije omogućio organizaciji koja je podnijela predstavku pristup informacijama koje je zahtijevala. U avgustu 2017. godine pres-sluzba Ustavnog suda je obavijestila organizaciju koja je podnijela predstavku da dnevnik sastanaka nije zvaničan dokument i da ne predstavlja javnu informaciju u skladu sa Zakonom o pristupu javnim informacijama. Takođe je navela da Ustavni sud ne može da predoči evidenciju o osobama koje ulaze i izlaze iz zgrade budući da je ne vodi.

NVO koja je podnijela predstavku je, potom, podnijela žalbu Regionalnom upravnom sudu u Varšavi i kasacionu žalbu Vrhovnom upravnom sudu, koje su odbačene. Vrhovni upravni sud se složio sa ocjenom Regionalnog suda da dnevnic sastanaka i evidencija posjetilaca koji se traže u zahtjevu predstavljaju interne dokumente i da ne spadaju u javne informacije koje se odnose na rad Ustavnog suda. Vrhovni upravni sud je, takođe, naveo da domaćim zakonodavstvom nije propisana obaveza da se vode dnevnic sastanaka ili evidencija o ulascima i izlascima iz javnih zgrada.

Organizacija koja je podnijela predstavku se, potom, žalila Evropskom sudu za ljudska prava, tvrdeći pri tome da je odbijanje nacionalnih vlasti da joj omoguće pristup traženim informacijama protivno članu 10. Konvencije.

Sud je, prvo, primijetio da član 10. može da nameće pravo ili obavezu kada pristup informacijama ima suštinski značaj za ostvarivanje prava pojedinca na slobodu izražavanja, naročito „slobodu primanja i saopštavanja informacija“, te kada bi uskraćivanje tog pristupa predstavljalo zadiranje u to pravo. Sud je utvrdio da su informacije koje je NVO koja je podnijela predstavku tražila radi saopštavanja informacija o ljudskim pravima i vladavini prava javnosti bile neophodne za ostvarivanje prava na slobodu izražavanja, posebno prava na primanje informacija koje mogu biti značajne za javnost. Zahtjev NVO koja je podnijela predstavku za pristup spisku sastanaka predsjednika i potpredsjednika Ustavnog suda odnosio se na informacije od

javnog interesa, naročito imajući u vidu politički kontekst nadzora nad nepristrasnošću Ustavnog suda. Stoga je Sud zaključio da su domaće vlasti uskraćivanjem pristupa dnevnicima sastanaka efektivno uskratile organizaciji koja je podnijela predstavku pristup informacijama od javnog interesa.

Sud je, takođe, istakao da je prilikom razmatranja da li je uskraćivanje pristupa informacijama predstavljalo povredu člana 10. vodio računa o tome da li su tražene informacije „spremne i dostupne“ i da ne iziskuju prikupljanje podataka od države. Sud je utvrdio da je to slučaj u ovom predmetu s obzirom na to da su tražene informacije već postojale. Svi navedeni nalazi upućivali su na zaključak da je uskraćivanje domaćih organa da se pristupi dnevnicima sastanaka predstavljalo „zadiranje“ u slobodu NVO koja je podnijela predstavku da „prima i saopštava informacije“ zajemčenu članom 10. Konvencije.

Sud je, potom, razmotrio da li je to zadiranje bilo opravdano. Ustanovio je da je uskraćivanje pristupa dnevnicima sastanaka imalo osnov u domaćem zakonu. Članom 61. stav 1. Ustava Poljske i Zakonom o pristupu javnim informacijama je zajemčen pristup „javnim informacijama“, ali, prema tumačenju upravnih sudova, dnevnic sastanaka javnih funkcionera nisu imali takav karakter. Međutim, Sud je primijetio da domaće vlasti nisu pružile nikakav argument kojim bi dokazale da je uskraćivanje informacija služilo legitimnim ciljevima iz stava 2. člana 10, ili da je bilo „neophodno u demokratskom društvu“. Domaće vlasti nisu uopšte pomenule razloge bezbjednosti, potrebu da se zaštite državne tajne ili privatni životi drugih kao opravdanje. Stoga je Sud utvrdio da je povrijeđen član 10. Konvencije zbog uskraćivanja da se pristupi dnevnicima sastanaka.

Sud je zaključio da nije povrijeđen član 10. Konvencije kada je riječ o zahtjevu za pristup evidenciji lica koja su ušla i izašla iz zgrade. Ustavni sud je tvrdio da ne vodi evidenciju o

posjetiocima, a Sud je primio k znanju priznanje organizacije koja je podnijela predstavku da nije bilo moguće utvrditi da postoji takva evidencija. Stoga je Sud zaključio da nema dokaza da su tražene informacije bile „spremne i dostupne“.

Sud je jednoglasno odbio zahtjev NVO koja je podnijela predstavku za naknadu sudskih troškova i izdataka, budući da se na osnovu dostavljene dokumentacije nije moglo dokazati da su troškovi stvarno i nužno nastali, niti da je njihov iznos razuman.

Komentar

U ovom predmetu Sud se bavio značajnim pitanjem s kojim se suočila jedna NVO nastojeći da pristupi javnim informacijama u skladu sa članom 10. Konvencije. Predmet je pokrenut kada je poljska NVO Sieć Obywatelska Watchdog Polska, koja se usredsređuje na transparentnost rada vlasti, zatražila od Ustavnog suda Poljske informacije o dnevnicima sastanaka dvojice sudija tog suda. Odluku o odbijanju tog zahtjeva su potvrdili domaći sudovi u postupcima koji su uslijedili.

Sud je potvrdio svoju raniju praksu prema kojoj član 10. sam po sebi ne daje pravo na pristup informacijama koje posjeduje javni organ. Međutim, Sud je naglasio da takvo pravo može proisteći kada je pristup informacijama *ključan* za ostvarivanje prava pojedinca na slobodu izražavanja i kada bi uskraćivanje tog pristupa predstavljalo zadiranje u to pravo. To načelo Sud je nastavio da razvija posljednjih godina u presudama u predmetima poput *Inicijative mladih za ljudska prava protiv Srbije* i *Magyar Helsinki Bizottság protiv Mađarske*.^[10]

Utvrđujući povredu u ovom predmetu, Sud je naglasio četiri kriterijuma koja treba uzeti u obzir pri odlučivanju o primjenljivosti člana 10: svrhu zahtjeva za pristup informacijama, prirodu traženih informacija, ulogu podnosioca zahtjeva i da li su informacije bile spremne i dostupne.

Važno je istaći politički kontekst u kojem je organizacija koja je podnijela predstavku zatražila pristup informacijama – nezavisnost i nepristrasnost poljskog pravosuđa već godinama izazivaju veliku zabrinutost ne samo u Strazburu već i u Sudu pravde Evropske unije, naročito otkad su 2015. godine pokrenute opsežne reforme. U ovoj presudi Sud je, takođe, naglasio da nevladine organizacije mogu da imaju ulogu „čuvara javnog interesa“, čime zavređuju zaštitu sličnu onoj koju uživaju mediji, te da im, stoga, treba pružiti istovjetan nivo zaštite. U ovom predmetu Sud je zaključio da je uskraćivanje pristupa informacijama predstavljalo zadiranje u prava organizacije koja je podnijela predstavku zajemčena članom 10, a da to zadiranje nije bilo opravdano, budući da domaće vlasti nisu pružile nikakve razloge zašto je pristup uskraćen, već su samo navele da se tražene informacije ne mogu smatrati „javnim“.

Presuda u predmetu *Sieć Obywatelska Watchdog Polska protiv Poljske* dodatno učvršćuje aktivnu legitimaciju nevladinih organizacija da zahtijevaju transparentnost od državnih institucija, potvrđujući da njihov rad na unapređenju odgovornosti vlasti ima suštinski značaj za demokratiju. U presudi u ovom predmetu Sud se oslanja na prethodne presedane, te nastavlja da jača prava na pristup informacijama širom Evrope, priznajući pri tome nevladine organizacije kao ključne aktere u zaštiti javnog interesa i pozivanju vlada na odgovornost.

[10] *Inicijativa mladih za ljudska prava protiv Srbije*, presuda izrečena 25. juna 2013, predstavka broj 48135/06, i *Magyar Helsinki Bizottság protiv Mađarske*, presuda Velikog vijeća izrečena 8. novembra 2016, predstavka broj 18030/11. Više o ulozi NVO u pristupu informacijama i u presudi Suda pravde EU u predmetu *Ligue des droits humains protiv Belgije* (C-817/19) u kojoj taj sud elaborira pravo EU i transparentnost načina na koji javni organi vlasti postupaju sa ličnim podacima.

Presuda u predmetu *Mitrevska protiv Sjeverne Makedonije*

(Predstavka broj 20949/21)
Izrečena 14. maja 2024. godine

Činjenice i odluka

Predstavku je podnijela Mirjana Mitrevska, državljanka Sjeverne Makedonije, rođena 1977. godine, koja je živjela u Skoplju. Ona je 19. aprila 2017. godine podnijela zahtjev Centru za socijalni rad u Skoplju (u daljem tekstu: Centar) za dobivanje informacija u vezi sa njenim usvojenjem. Podnositeljka je tvrdila da su joj dijagnosticirani anksiozno-depresivni poremećaj i problemi sa govorom zbog čega su njeni ljekari zatražili informacije o porodičnoj medicinskoj istoriji kako bi utvrdili da li je bolest nasljedna.

Centar je obavijestio podnositeljku predstavke da bi trebalo da podnese svoj zahtjev Komisiji za usvojenje pri Ministarstvu rada i socijalne politike. Nakon toga podnositeljka predstavke poslala je zahtjev Komisiji. Dana 1. juna 2017. godine ponovo je uputila isti zahtjev Centru, navodeći da su joj tražene informacije potrebne da bi „dobila sliku svoje istorije, razvoja i ranog djetinjstva“ i razumjela svoj emocionalni i psihološki razvoj dok je bila dijete.

I Centar i Komisija su u junu 2017. godine obavijestili podnositeljku predstavke da, prema članu 123.a Zakona o porodici, informacije o usvojenju predstavljaju službenu tajnu, te da ne mogu da joj pruže bilo kakve informacije o usvojenju.

Podnositeljka predstavke je pokrenula postupak pred upravnim sudovima, ali je njena tužba odbijena 2020. godine zbog istih razloga koje su navele vlasti.

Podnositeljka predstavke se žalila Evropskom sudu za ljudska prava na povredu člana 8, jer nije mogla da dobije informacije o svom usvojenju i biološkom porijeklu.

Sud je najprije utvrdio da je član 8. Konvencije primjenjiv u ovom slučaju. Sud je usvojio stanovište da informacije koje je tražila podnositeljka predstavke, a koje se odnose na njeno usvojenje i biološko porijeklo, potpadaju pod pojam „privatnog života“ što je zajemčeno članom 8. Prema tome, osobe koje se nalaze u položaju podnositeljke predstavke a koje žele da saznaju svoje porijeklo imaju vitalni interes, zaštićen članom 8. Konvencije, da dobiju neophodne informacije kako bi otkrile istinu o važnom aspektu svog ličnog identiteta. To je bilo posebno važno u konkretnom slučaju s obzirom na to da je podnositeljka predstavke imala interes da dobije informacije kako bi se utvrdilo da li boluje od nasljedne bolesti.

Međutim, Sud je, takođe, priznao da je pristup usvojene djece informacijama o njihovom biološkom porijeklu osjetljivo moralno i etičko pitanje koje zahtijeva da se ostvari ravnoteža između javnih i privatnih interesa. Konkretno, to je podrazumijevalo da se odmjere dva suprotstavljena interesa. Prvi interes je pravo na identitet, koje obuhvata pravo osobe da zna svoje porijeklo, a koje je Sud naglasio kao fundamentalno za pojam privatnog života. Drugi je opšti interes, a to je zaštita zdravlja bioloških majki i očekivanje da će informacije o njima i njihovoj djeci tokom trudnoće i porođaja ostati tajne.

Iako je bilo potrebno izvršiti rigorozno ispitivanje prilikom odmjerenja tih suprotstavljenih interesa, Sud je konstatovao da domaće vlasti nisu pokušale da utvrde da li su biološki roditelji ili usvojitelji podnositeljke predstavke, zapravo, izrazili želju da njeno usvojenje ostane tajna.

Dalje, Sud je utvrdio da upravni organi i sudovi nisu proveli to odmjerenje interesa, već da su se oslonili isključivo na član 123.a Zakona o porodici, kojim je propisano da informacije o usvojenju predstavljaju službenu tajnu. Iako su domaći sudovi pomenuli član 6. stav 1. Zakona o opštem upravnom postupku, kojim je propisano načelo srazmjernosti u upravnim stvarima, oni se nisu eksplicitno osvrnuli na suprotstavljene

interes o kojem se radilo, niti su ga odmjerili u odnosu na pravo podnositeljke predstavke da sazna svoje porijeklo, posebno imajući u vidu njenu potrebu da pribavi medicinsku istoriju svojih bioloških roditelja.

Pored toga, Sud je primijetio da su članom 123.a Zakona o porodici sve informacije u vezi sa usvojenjima klasifikovane kao službena tajna. U toj odredbi nisu predviđene okolnosti u vezi sa potrebom da se dobiju neidentifikujuće informacije o biološkom porijeklu, usvojenju ili djetinjstvu, niti izuzeci zbog medicinskih razloga. Vlasti, stoga, nisu mogle da razmotre argument podnositeljke predstavke u vezi sa njenom potrebom da dobije informacije o zdravlju.

Sud je zaključio da domaći organi nisu uspjeli da uspostave ravnotežu između suprotstavljenih interesa, da su prekoračili „polje slobodne procjene“ koje država ima, te je utvrdio da je povrijeđen član 8. Konvencije.

Sud je odlučio da Sjeverna Makedonija treba da isplati podnositeljki predstavke 4.500 evra na ime nematerijalne štete zbog emocionalne patnje i bola koje je pretrpjela usljed uskraćivanja pristupa informacijama o svom biološkom porijeklu. Takođe, Sud je odlučio da Sjeverna Makedonija treba da isplati podnositeljki predstavke 1.440 evra na ime sudskih troškova i izdataka.

Komentar

Evropskom sudu za ljudska prava je podnesen veliki broj predavki o uspostavljanju ličnih odnosa prema članu 8. Konvencije. Veliki broj tih predmeta, kao što su *Boljević protiv Srbije*^[11] i *Jevremović protiv Srbije*^[12], odnose se na sporove o očinstvu. Međutim, ponekad se ti predmeti tiču prava „socijalnih roditelja“, odnosno onih koji nemaju biološku ili zakonsku vezu sa djetetom, ali imaju važnu ulogu u njegovom životu. To je, naprimjer, slučaj u predmetima kao što su *Carbonai protiv Italije*^[13] i *Lazoriva protiv Ukrajine*^[14]. Sud je, osim toga, odlučivao i o predstavkama koje su se odnosile na pravno priznanje roditeljstva u kontekstu surrogatmaterinstva, npr. u predmetima *Mennesson protiv Francuske*^[15] i *D. protiv Francuske*^[16]. Takođe, Sud je dao i Savjetodavno mišljenje o priznavanju pravnog odnosa roditelj-dijete između djeteta rođenog putem surrogatmaterinstva u inostranstvu i majke kojoj je namijenjeno.^[17]

Predmet *Mitrevska*, o kojem je ovdje riječ, pripada novoj grupi predmeta koji se odnose na podnosioc predavki koji su usvojeni u djetinjstvu i koji nastoje da otkriju identitet svojih bioloških roditelja. Majke često rađaju djecu „van braka“ pod uslovom da njihov identitet ostane tajna. Sud je nedavno, 2023. godine, odlučivao o predmetu *Gauvin-Fournis i Silliau protiv Francuske*^[18] u kojem su podnosioci predavki, rođeni zahvaljujući medicinski potpomognutoj oplodnji uz pomoć davaoca, bezuspješno pokušali da dobiju informacije o

[11] *Boljević protiv Srbije*, presuda izrečena 16. juna 2020, predstavka broj 47443/14.

[12] *Jevremović protiv Srbije*, presuda izrečena 17. jula 2007, predstavka broj 3150/05.

[13] *Carbonai protiv Italije*, presuda izrečena 7. jula 2021, predstavka broj 9825/21.

[14] *Lazoriva protiv Ukrajine*, presuda izrečena 17. aprila 2018, predstavka broj 6878/14.

[15] *Mennesson protiv Francuske*, presuda izrečena 26. juna 2014, predstavka broj 65192/11.

[16] *D. protiv Francuske*, presuda izrečena 16. jula 2020, predstavka broj 11288/18.

[17] Savjetodavno mišljenje Velikog vijeća ESLJP izrečeno 10. aprila 2019. godine na zahtjev francuskog Kasacionog suda broj P16-2018-001 (*Advisory opinion concerning the recognition in domestic law of a legal parent-child relationship between a child born through a gestational surrogacy arrangement abroad and the intended mother*).

[18] *Gauvin-Fournis i Silliau protiv Francuske*, presuda izrečena 7. septembra 2023, predstavke br. 21424/16 i 45728/17.

tom davaocu. Sud je utvrdio da nije povrijeđen član 8. Zaključio je da je pravilom koje je u to vrijeme garantovalo anonimnost donacija gameta ostvarena pravična ravnoteža između suprotstavljenih interesa. Sud je istakao da tempo kojim je tužena država odlučila da provodi zakonodavnu reformu potpada pod njeno „polje slobodne procjene“.

Vodeća presuda u predmetu *Odievre protiv Francuske*^[19] iz 2003. godine sada je stara više od dvadeset godina. Veliko vijeće nije utvrdilo da je povrijeđen član 8, jer je država ostvarila pravičnu ravnotežu između suprotstavljenih interesa majke i djeteta, sada odrasle osobe. U presudi u predmetu *Godelli protiv Italije*^[20] iz 2012. godine Sud je utvrdio da je povrijeđena Konvencija, jer država nije pokušala da ostvari tu ravnotežu. Presuda u predmetu *Mitrevska* donesena je 14. avgusta 2024. godine, šest mjeseci nakon što je Sud odlučio o predstavi *Cherrier protiv Francuske*^[21]. Čini se da je pokušaj da se predmet *Cherrier* uputi Velikom vijeću bio neuspješan, jer odluka nije postala pravosnažna prije 24. juna. Izgleda da nije bilo pokušaja da se uputi predmet *Mitrevska* Velikom vijeću, jer je presuda izrečena u maju, a postala je pravosnažna u avgustu, u skladu sa članom 42. stav 2. Konvencije.

U predmetu *Mitrevska* Sud je utvrdio da je tužena država prekršila prava podnositeljke predstavke iz člana 8, jer nije obezbijedila mehanizme koji bi joj omogućili da pristupi traženim informacijama. Nasuprot tome, u predmetu *Cherrier* Sud nije utvrdio da je povrijeđen član 8. Sud je obrazložio da je tužena država obezbijedila dovoljno sredstava podnositeljki predstavke da pristupi informacijama o biološkim roditeljima i da je ona dobila određene informacije putem jedne državne agencije. Odbijanje agencije da podnositeljki predstavke omogući da pristupi dodatnim informacijama, uključujući identitet njene biološke majke, nije predstavljalo povredu

člana 8. Naprotiv, Sud je zaključio da je ostvarena pravična ravnoteža između njihovih interesa.

Nijansirani stav Suda mora se prepoznati ako uporedimo odmjeravanje suprotstavljenih interesa u predmetima *Mitrevska* i *Cherrier*. Kao što je Sud naveo u presudi u predmetu *Mitrevska*, član 8. sadrži pravo na mogućnost da se pristupi neidentifikujućim informacijama. Međutim, u presudi u predmetu *Cherrier* Sud je pojasnio da član 8. ne obezbjeđuje neograničen ili definitivni pristup takvim informacijama. Kao što je već pomenuto, presuda u predmetu *Cherrier* donesena je i postala je pravosnažna nakon što je (očigledno) odbijena mogućnost da predmet bude upućen Velikom vijeću. Presuda je obuhvaćena i Vodičem ESLJP o članu 8, koji je objavljen u aprilu 2024. godine, prije nego što je Sud izrekao presudu u predmetu *Mitrevska*. Međutim, Sud uopšte ne pominje predmet *Cherrier* u presudi u predmetu *Mitrevska*.

Ta dva predmeta su dio šire rasprave o praksi anonimnog porođaja, saglasnosti biološke majke da preda svoje dijete državi (kao u predmetu *Cherrier* u kojem je biološka majka ostavila dijete pod pritiskom vjerenika, koji joj je rekao da će se oženiti njome samo ako ostavi dijete) i utjecaju otkrivanja informacija na život biološke majke.

Danas se značajan broj djece u Evropi rađa van braka – 42% ukupno, a u nekim zemljama broj djece rođene van braka doseže čak 70%. Pored toga, vanbračna djeca su u manjoj mjeri stigmatizovana nego ranije. Međutim, djecu rođenu van braka ne pogađa samo to pitanje već i mogućnost da ona kasnije saznaju ko su im biološki roditelji, naročito u kontekstu mjera za zaštitu djece.

[19] *Odievre protiv Francuske*, presuda Velikog vijeća izrečena 13. februara 2003, predstavka broj 42326/98.

[20] *Godelli protiv Italije*, presuda izrečena 25. septembra 2012, predstavka broj 33783/09.

[21] *Cherrier protiv Francuske*, presuda izrečena 30. januara 2024, predstavka broj 18843/20.

Presuda u predmetu Bersheda i Rybolovlev protiv Monaka

(Predstavke broj 36559/19 i 36570/19)
Izrečena 6. juna 2024. godine

Činjenice i odluka

Predstavke su podnijeli Tetiana Bersheda i Dmitriy Rybolovlev, rođeni 1984, odnosno 1966. godine.

Podnositeljka predstavke, advokatica registrovana pri švajcarskoj Advokatskoj komori, zastupala je podnosioca predstavke a optužena je za tajno snimanje razgovora, kraćeg od 10 minuta, sa trećim licem, T.R., tokom privatne večere 23. februara 2015. godine. T.R., prijatelj podnosioca predstavke, prethodno je bio optužen za pranje novca u vezi sa prevarom.

Podnositeljka predstavke je 3. februara 2017. godine predala policiji svoj mobilni telefon kako bi dokazala autentičnost i integritet spornog snimka, koje je advokat T.R., trećeg lica, javno doveo u pitanje. Međutim, prije nego što je predala telefon, podnositeljka je zamolila IT stručnjaka da izbriše desetine hiljada tekstualnih poruka, iMessage poruka, MMS-ova, e-mailova i podatke o telefonskim pozivima koji su se odnosili na period od nekoliko godina a koji nisu bili povezani sa postupkom. Ipak, istražni sudija je naredio da se izvrši neograničeno vještačenje njenog mobilnog telefona, te su tako iz njega izvučeni podaci koje je ona prethodno obrisala.

Podnosioci predstavki podnijeli su više pritužbi osporavajući postupanje tokom istrage. Tvrdili su da je prikupljanje i korišćenje velikog broja podataka sa mobilnog telefona podnositeljke predstavke, uključujući izbrisane razgovore, prevazišlo okvire predmeta istrage i da je narušilo njeno pravo na povjerljivost. Pretpretresno vijeće Apelacionog suda i Kasacioni sud Monaka su odbili njihove pritužbe.

Podnosioci predstavki su se žalili Sudu da je povrijeđen član 8. Konvencije, tvrdeći pri tome da masovno i neselektivno prikupljanje podataka sa mobilnog telefona podnositeljke predstavke predstavlja povredu prava na poštivanje privatnog života i prepiske, a time i njenog prava na advokatsku tajnu.

Sud je konstatovao da se vještačenje nije odnosilo na lične podatke podnosioca predstavke, njegovu prepisku ili razmjenu poruka sa podnositeljkom predstavke u privatnoj sferi ili u okviru njegovog odnosa sa advokaticom. Stoga je Sud zaključio da on ne može da se poziva na status žrtve, u smislu člana 34. Konvencije, te je njegovu predstavku proglasio neprihvatljivom.

Predstavku podnositeljke Sud je proglasio prihvatljivom i zaključio da je došlo do zadiranja u njena prava na poštivanje privatnog života i prepiske, zajamčenog članom 8. stav 1. Konvencije. Iako je podnositeljka predstavke dobrovoljno predala telefon radi provođenja „svih analiza po želji sudova“, njena odluka je verovatno bila motivisana namjerom da dokaže autentičnost osporavanog snimka za koji su advokati T.R., trećeg lica, tvrdili u medijima da je isječen. Sud je, takođe, primijetio da je podnositeljka, prije predaje telefona, angažovala IT stručnjaka da obriše hiljade poruka, koje su se prema tome mogle smatrati nedostupnim trećim licima i zaštićenim advokatskom tajnom. Stoga je Sud utvrdio da se ne može osnovano tvrditi da je ona pristala da se izvrši „široka eksplorativna analiza“ svih podataka sa svog mobilnog telefona, uključujući podatke čije je brisanje tražila i koji su nastali tokom perioda od nekoliko godina. Sud je naglasio da je to posebno važno imajući u vidu da je mobilni telefon koristila i u profesionalne i u privatne svrhe.

Prilikom razmatranja opravdanosti zadiranja Sud je najprije analizirao da li je ono bilo „propisano zakonom“. Sud je konstatovao da formalni pravni osnov za zadiranje u prava podnositeljke predstavke iz člana 8. postoji u domaćem pravu, konkretno u Zakonu o krivičnom postupku.

Sud je potom trebalo da utvrdi da li je taj pravni osnov odgovarajućeg kvaliteta i da li se njime pružaju dovoljne garancije. Iako je Sud priznao da zaštitne mjere za konkretne okolnosti predmeta nisu bile predviđene nijednom odredbom Zakona o krivičnom postupku, ukazao je na to da u zakonu postoje odredbe kojima se uspostavlja zaštitni režim za advokate u vezi sa pretresima i zapljenom prostorija, dokumenata i podataka advokata na koje je sudija mogao (ali nije) da se pozove. Stoga je Sud zaključio da se u ovom predmetu nije radilo o postojanju osnova za zadiranje u domaćem pravu, već o načinu na koji je to pravo primijenjeno.

Sud je, zatim, zaključio da je zadiranje težilo da ostvari legitimne ciljeve: sprečavanje nereda, krivičnih djela i zaštita prava i sloboda drugih. Međutim, nedostaci u načinu vođenja istrage naveli su Sud da preispita da li je zadiranje bilo „neophodno u demokratskom društvu“. Iako je istraga bila ograničena na provjeru kratkog, određenog audio-zapisa, povezanog sa djelom koje je bilo predmet krivičnog gonjenja, nalog istražnog sudije bio je formulisan neprecizno i izuzetno široko, što je moglo dovesti do zloupotrebe i proizvoljnosti, bez ikakvih stvarnih ograničenja u pogledu vremenskog perioda ili obima istrage. Istragom je obuhvaćeno prikupljanje i vidljivih i nevidljivih podataka od kojih su neki bili samo vještački povezani sa istragom.

Sud, takođe, nije bio zadovoljan načinom na koji je istražni sudija primijenio režim zaštite profesionalne privilegije advokata, posebno imajući u vidu to da su u domaćem pravu predviđene garancije za mjere koje, iako različite, imaju slične posljedice poput pretresa i zapljene. Konkretno, istražni sudija je bio, ili je trebalo da bude, svjestan da postoje obrisane poruke koje su vjerovatno sadržavale podatke zaštićene advokatskom tajnom, imajući u vidu da je mobilni telefon korišćen i u privatne i u profesionalne svrhe. Stoga je, zbog statusa podnositeljke predstavke kao advokaticice, trebalo da primijeni odgovarajuće zaštitne mjere. Međutim, istražni sudija nije dao zadovoljavajuće obrazloženje

zašto nije primijenio procesne garancije predviđene zakonodavstvom Monaka. Stoga je Sud zaključio da istražni sudija nije uspio da ostvari ravnotežu između zaštite profesionalne privilegije i zahtjeva istrage.

Na kraju Sud je utvrdio da istražni sudija ne samo da je prekoračio okvire istrage već da nije primijenio ni neophodne procesne garancije u pogledu podnositeljke predstavke s obzirom na njen status advokaticice i poštovanje profesionalne povjerljivosti na koju je imala pravo. Te nedostatke nisu otklonila viša domaća sudska tijela. Stoga je Sud zaključio da zadiranje u prava podnositeljke predstavke, zajemčena članom 8, nije bilo srazmjerno legitimnim ciljevima čijem se ostvarenju težilo, te da nije bilo „neophodno u demokratskom društvu“. Sud je utvrdio da je povrijeđen član 8. Konvencije.

S obzirom na izjavu podnositeljke predstavke kojom se odriče bilo kakvih finansijskih zahtjeva za pravično zadovoljenje, Sud je zaključio da nema potrebe da joj dodijeli bilo kakav iznos u skladu sa članom 41. Konvencije.

Komentar

U ovoj odluci ističe se zaštita koju Konvencija pruža profesionalnoj privilegiji, povjerljivosti komunikacije između advokata i njihovih klijenata, a naročito značaj primjene djelotvornih procesnih garancija u situacijama kada je profesionalna privilegija ugrožena. U ovom predmetu komunikacija između advokata i klijenta je pribavljena u okviru nepovezanog krivičnog djela koje je advokatica učinila. Naime, podnositeljka je predala sudu svoj telefon nakon što je obrisala sporne poruke. Međutim, to nije poništilo mjere zaštite koje zahtijeva član 8. Konvencije.

Kada je riječ o zadiranju u prava zajemčena članom 8. stav 1, istražni sudija u ovom predmetu je tražio *znatnu količinu podataka* koja je u velikoj mjeri premašivala snimljeni razgovor zbog kojeg je advokatica optužena za povredu privatnosti. Članom 8. stav 1. se štiti

povjerljivost prepiske među pojedincima, ali, kako je Sud već ranije istakao, član 8. „pruža pojačanu zaštitu komunikaciji između advokata i njihovih klijenata. To se opravdava činjenicom da je advokatima povjeren suštinski zadatak u demokratskom društvu, odbrana lica pred sudom“.^[22] Sud je podsjetio na to da zadiranje u profesionalnu privilegiju advokata može imati posljedice na valjano provođenje pravde, te na pravo na pravično suđenje zagarantovano članom 6.

Kada je riječ o pravnom osnovu, Sud se prvenstveno usredsrijedio na to da li je formalni pravni osnov odgovarajućeg kvaliteta i da li se njime pružaju dovoljne garancije. U tom kontekstu važno je napomenuti da je Sud priznao da nijednom odredbom Zakona o krivičnom postupku nisu neposredno bile uređene garancije za konkretnu situaciju, ali da jesu postojale zaštitne mjere u vezi sa pretresom i zapljenom prostorija, dokumenata i podataka advokata. S obzirom na sličnost situacija, sudija je mogao da se osloni na te mjere, tako da problem nije bio u samom pravnom osnovu, već u njegovoj primjeni.

Kada je riječ o opravdanosti, Sud (koji je prihvatio da postoji legitimni cilj) se usredsrijedio na pitanje da li su bile obezbijeđene dovoljne procesne garancije, imajući u vidu značaj profesionalne privilegije. U odluci Sud se oslonio na dvije ključne stvari.

Prvo, Sud je istakao nekoliko nedostataka u načinu vođenja istrage. Konkretno, obim istrage premašivao je ovlašćenja sudije, koja su bila ograničena na optužbe za povredu privatnosti. Sudija je dao ovlašćenje IT stručnjaku da pregleda telefon podnositeljke predstavke. Pri tome je koristio opšte i neprecizne termine, što je predstavljalo „lov u mutnom“ u potrazi za dokazima za širu pasivnu korupciju. To ukazuje da su jasno definisani zahtjevi za ekstrakciju podataka, ograničeni na pitanja pred sudom, veoma značajni.

Drugo, istragu nisu pratile nikakve mjere zaštite profesionalne privilegije advokata. Važno je istaći da je Sud smatrao da je status podnositeljke predstavke kao advokaticе, u kombinaciji sa činjenicom da su postojale obrisane poruke i da je telefon korišćen i u privatne i u profesionalne svrhe, sam po sebi trebalo da bude dovoljan razlog da se obezbijede garancije prije ekstrakcije podataka. Sud je, takođe, naglasio da sudija nije dao zadovoljavajuće obrazloženje o tome zašto nije primijenio zaštitne mjere koje su bile dostupne u slučaju pretresa i zapljene. U presudi se, takođe, ističe važnost primjene dostupnih garancija čak i kada su činjenice predmeta jedinstvene, kao i davanja zadovoljavajućeg obrazloženja ukoliko se te mjere ne primjenjuju.

Takođe je važno napomenuti da je Sud nedavno donio odluku o sličnom pitanju u predmetu *Nezirić protiv Bosne i Hercegovine*,^[23] koji se odnosi na to da li su u domaćem zakonodavstvu te države obezbijeđene dovoljne procesne mjere zaštite privilegovanih podataka tokom zapljene i naknadnog pregleda mobilnog telefona advokata.

[22] *Michaud protiv Francuske*, presuda izrečena 6. decembra 2012, predstavka broj 12323/11, st. 118-119.

[23] *Nezirić protiv Bosne i Hercegovine*, presuda izrečena 5. novembra 2024, predstavka broj 4088/21.